

FRANCESC EIXIMENIS

VIDA, OBRA I TRANSMISSIÓ

Sadurní Martí i Xavier Renedo (eds.)

Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Estudis sobre Francesc Eiximenis, 3

FRANCESC EIXIMENIS

VIDA, OBRA I TRANSMISSIÓ

a cura de
SADURNÍ MARTÍ i XAVIER RENEDO

INSTITUT DE LLENGUA I CULTURA CATALANES
UNIVERSITAT DE GIRONA

2021

La major part dels treballs d'aquest volum es van presentar, en una primera versió, al congrés internacional *Francesc Eiximenis, sis-cents anys (1409–2009)*, organitzat per l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona el novembre del 2009. El congrés va comptar amb el suport del Programa d'Accions Complementàries a proyectos de investigació fundamental no orientada del Ministerio de Ciencia e Innovación (FFI2009-06279-E), del Programa ARCS de l'Agència de Gestió d'Ajuts a la Recerca de la Generalitat de Catalunya (2009 ARCS1 00215), dels Ajuts a la realització de congressos de l'Institut Ramon Muntaner, de la Fundació Privada Girona. Universitat i Futur, del Consell Social de la Universitat de Girona, del Departament de Filologia i Comunicació de la Universitat de Girona i del Celler de Can Roca.

La publicació d'aquest llibre ha comptat amb el suport de la Diputació de Girona

Diputació de Girona

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

Francesc Eiximenis : vida, obra i transmissió / a cura de Sadurní Martí i Xavier Renedo. – Girona : Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, 2021. – 434 pàgines ; cm
Aquest volum conté, a més d'altres contribucions, les actes del congrés "Francesc Eiximenis, 600 anys (1409–2009)", que va tenir lloc el novembre del 2009 a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona. – Bibliografia: pàgines 387-419
ISBN 978-84-9984-101-4

I. Martí, Sadurní, editor literari II. Renedo i Puig, Xavier, editor literari
III. Universitat de Girona. Institut de Llengua i Cultura Catalanes
IV. Francesc Eiximenis, 600 anys (1409-2009) (2009 : Girona, Catalunya)
1. Eiximenis, Francesc, 1327?-1409 – Crítica i interpretació

CIP 849.9"13"(Eiximenis) FRA

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; +34 91 702 19 70 / +34 93 272 04 47).

© d'aquesta edició: Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis

ISBN: 978–84–9984–101–4

Dipòsit Legal: GI–1.632–2021

Producció editorial: ILCC – Documenta Universitaria

Composició i seguiment editorial: Sadurní Martí

Aquest llibre s'ha compost amb Fairfield LT Std 10,5 – 12,5

ÍNDIX

Pròleg	v
Índex	ix
1. Biografia d'Eiximenis	
ALBERT REIXACH, El govern municipal de Girona i Francesc Eiximenis: una ajuda pecuniària al menoret l'any 1374	3
JAUME TORRÓ TORRENT, Francesc Eiximenis i Joan I	19
JAUME RIERA I SANS, Fra Francesc Eiximenis i el rei Martí	27
CARMEL FERRAGUD, Dos documents inèdits relatius a la vida i l'obra de Francesc Eiximenis	41
2. La tradició manuscrita	
GEMMA AVENOZA, El manuscrit del <i>Libro de las donas</i> de la universitat d'Oviedo, traducció castellana del <i>Llibre de les dones</i> de Francesc Eiximenis	53
JAUME DE PUIG, Sobre els manuscrits de les traduccions en francès del <i>Llibre dels Àngels</i> de Francesc Eiximenis	63
3. Les obres	
MIRIAM CABRÉ, Francesc Eiximenis i l'autoritat de Cerverí	81
JOSEP ANTONI IGLESIAS, De 'grafits eiximenians'. A propòsit del capítol 164 del <i>Dotzè</i> : «Què deu ésser fet de aquell qui, estant estrany, fou bé rebut e nò vol fer semblant quant és hora» i d'altres testimonis d'inscripcions eiximenianes	99
SADURNÍ MARTÍ, Nota sobre l'estructura del <i>Segon del Crestià</i>	113
JORDI REDONDO, La sofística a l'obra de Francesc Eiximenis	125
FRANCESCO SANTI, Francesc Eiximenis, Àngela de Foligno i l'escriptura mística europea entre els segles XIV i XV	141
4. La llengua	
MONTSERRAT BATLLORI, Ordre de mots i estructura informativa a la llengua de Francesc Eiximenis	165
IMMACULADA FÀBREGAS I ALEGRET, Algunes anotacions paremiològiques referents al <i>Llibre de les dones</i> : contribució d'Eiximenis a la paremiologia catalana medieval	181

5. Política i societat	
CARMEN CORTÉS PACHECO, La justícia, fonament de la cosa pública	193
MARCO PEDRETTI, Francesc Eiximenis, el bateig forçat dels jueus i els avalots del 1391	211
XAVIER RENEDO, Eiximenis i el(s) pactisme(s)	227
ENRIC TREMPS, Captius i servicials en la ciutat de Francesc Eiximenis (<i>Dotzè del Crestià</i> 338–356)	291
6. Teoria de la moneda	
PAOLO EVANGELISTI, Per la storia del contrattualismo politico: della moneta e diritti del monarca nei testi di Willelm of Pagula, Nicolas Oresme e Francesc Eiximenis	303
DAVID GUIXERAS, «Mudarà les monedes no guardant llur ley ne valor, mas attenent a son bé propri»: una (pseudo)profecia d'Hildegarda de Bingen en el capítol 140 del <i>Dotzè del Crestià</i>	329
7. Eiximenis i el vi	
XAVIER RENEDO, Una història del vi segons Francesc Eiximenis	349
JOSEP ROCA, Eiximenis i el vi: impressions d'un sommelier	357
8. Notes de record	
LOURDES SORIANO, Gemma Avenoza Vera (1959–2021)	371
JAUME TORRÓ TORRENT, Jaume Riera i Sans (1949–2018)	375
JORDI PIQUÉ ANGORDANS, David J. Viera (1943–2015)	379
LOLA BADIA, Curt Wittlin (1941–2019)	383
Bibliografia	387
Índex onomàstic i toponímic	419

DOS DOCUMENTS INÈDITS RELATIUS A LA VIDA I L'OBRA DE FRANCESC EIXIMENIS

CARMEL FERRAGUD

Institut Interuniversitari López Piñero, Universitat de València

Fins ara el recull més complet de documentació al·lusiva a la figura de Francesc Eiximenis és el de Jaume Riera i Sans (2010).¹ Un personatge de gran projecció com el menoret havia de deixar una empremta documental forta i el llibre ho corrobora, si més no pel que fa a la relació amb la casa reial. Ara bé, la riquesa de les fonts arxivístiques a la Corona d'Aragó és immensa i és presumible que encara ens en puguem endur més sorpreses. Ací la meua intenció és aportar dues peces més a aquell magnífic repertori editat pel malaguanyat arxiver.

EIXIMENIS A GANDIA

Com és ben sabut, Francesc Eiximenis dedicà el seu *Dotzè del Crestià*, redactat aproximadament entre 1380 i 1387, «Al mot alt e poderós senyor mon senyor N'Anfós, marquès de Villena, compte de Dénia e de Ribagorça». I aclareix el propòsit: «veig que sobiranament és a vós necessària saviessa e doctrina a governar e posar en orde vós mateix e los altres negocis de regiment e de cavalleria en què us cové ocupar» (*Dotzè*, dedicatòria; I.I, XLIX).² La relació que mantenien aquests dos conspicus personatges va ser la de mecenes i autor, si bé no tenim dades explícites del seu contacte i influència mútua més enllà.³ Tres anys més tard de la publicació del

1. Aquest text s'emmarca dins el projecte «Narpan II: Ciència vernàcula en el Occidente mediterráneo medieval y moderno» (MICIU-AEI/FEDER PGC2018-095417-B-C64), finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (MICIU) - Agencia Estatal de Investigación (AEI) / Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER). Agraesc a Xavier Renedo tant haver-me invitat a participar en aquest volum, com també l'ajuda prestada.

2. Sobre la datació del *Dotzè* vegeu Renedo (2011: 222).

3. Entre abril del 1386 i febrer del 1387 Alfons el Vell va estar seguint de prop i sufragant tot el procés d'elaboració material del *Dotzè*, i va evidenciar un gran interès en l'obra. El frare anava acabant l'obra, que passava a net un escrivà, que per la seua banda lliurava

Dotzè, l'i de juliol del 1390, el «venerabilis et religiosus frater Franciscus Eximenez, de ordine minorum, magister in sancta theologia» signava com a testimoni, juntament amb Pere de la Roxella, barber «de domo incliti domini Marchionis de Villena», en un document redactat pel notari de Gandia Joan Llorca. En aquest document el rector de la vila, Guillem Cabot, alliberava una esclava, que es deia que era tàrtara o russa, batejada amb el nom de Joana, mitjançant un contracte d'alforria.⁴ Quina relació tenia Eiximenis amb Guillem Cabot per tal de participar en aquest document? És clar que sovint els testimonis d'un acte notarial podien ser simples clients que eren sol·licitats a l'efecte per estar presents en aquell moment. Però no sembla que aquest siga el cas, ja que Eiximenis no apareix en cap altre document dels protocols notariais de Gandia que s'han conservat. Cal suposar, per tant, que el rector Cabot tenia alguna relació amb el conspicu franciscà.

Sobre Guillem Cabot ens han pervingut alguns documents interessants. Sabem que el 26 de novembre del 1372 el prior general de València li atorgà llicència per dos anys per poder absentar-se de la parròquia de Gandia i viure a València, i que durant tot aquest temps un prevere idoni hauria d'atendre la rectoria (Cárcel 2005: 140). Aquell mateix any, el 21 d'agost, el vicari general ordenava a Guillem Cabot que amonestàs totes les persones que feien operacions monetàries amb els jueus en la nova sinagoga que anaven a construir a la vila de Gandia (Cárcel 2005: 105). Certament, al rector li donava bastanta feina la seua feligresia, de manera que el vicari general li va haver de concedir llicència perquè buscàs dos o més preveres que l'ajudassen en les confessions (Cárcel 2005: 171). Quan Cabot rebé una visita pastoral en 1383 donà compte de la deplorable situació moral en la qual vivien els seus ajudants (Cárcel & Boscá 1996: 91–94). Els beneficiats residien amb dones amb les quals havien tingut fills, i lluny d'amagar-se'n continuaven vivint en pecat malgrat les amonestacions. A més, descüraven les seues obligacions litúrgiques i un d'ells fins i tot amenaçava el rector amb una espasa. A més, es beneficiaven dels diners del benifet.

Per contra, sembla que l'actitud del rector era, d'acord amb altres testimonis, irreprotxable. Quan a Cabot se li va preguntar per «sortilegiis, devinatoribus et de invocatoribus demonum vel aliud», manifestà haver tingut algun maldecap amb un veí anomenat mestre Joan d'Azúen, de qui es deia que «habet spiritum familiarem et fecit aliqua que sapiunt ad sor-

el text a un il·luminador que en traçava les inicials i les rúbriques (Cátedra 1982: 76–77). La tasca fou gratificada, almenys, amb un hàbit valorat en dotze florins, una quantitat no gens menyspreable per a una humil vestimenta.

4. Archivo Histórico Nacional (AHN), Nobleza (Osuna), Protocolos de Joan Llorca, 1136-4.

tilegia vel similia». Tanmateix, el tema va quedar solucionat amb la fugida del fetiller a Mallorca. El bisbe també volgué detalls d'un curandero o saludador, un carnisser de la vila anomenat Bonet, que «coniurat glànoles e mal de coll» amb èxit, segons diversos testimonis. El bisbe reclamà aquell home, no sabem si per mirar de condemnar-lo o per treure profit dels seus serveis (Cárcel & Boscá 1996: 94). Aquests detalls ens menen a posar en relleu que Eiximenis, que justament aquell any de la visita pastoral es trobava a València, condemnà inequívocament la nigromància. El franciscà va aconsellar desconfiar i no tenir tractes amb nigromants, ja que eren uns embaucadors que volien dur l'home a la perdició (Martí 2009: 60–62; Martí 2012).

La informació que tenim sobre Cabot va poc més enllà. El 7 de setembre del 1390 establia en emfiteusi unes terres que pertanyien a la seua parròquia.⁵ I fineix quan fou beneficiari en 1391 d'un préstec concedit pel marquès, junt amb altres catorze persones més que reberen una suma semblant (Tomás 2013: 61).

Un altre comentari mereix el barber que acompanya Eiximenis com a testimoni del document esmentat. Qui era aquest barber i quina relació podia guardar amb el menoret? Podria semblar que fos un personatge de poca entitat, si considerem la categoria social a la qual pertanyien molts barbers (Ferragud 2011 i 2015). Tanmateix, diverses notícies permeten suposar que Pere de la Roxella era un individu ben posicionat, tal com demostren diversos documents.⁶ Però vull remarcar que també tingué connexió amb la comunitat conversa de Gandia, sense que puguem aventurar cap més indici sobre aquest assumpte. Així, juntament amb

5. AHN, Nobleza (Osuna), protocols notarials de Miquel Burgal, 1175-5.

6. El 12 d'octubre del 1386 va nomenar procurador seu el notari de la ciutat de València Andreu Cardona, revocant tot altre procurador nomenat anteriorment (AHN, Nobleza (Osuna), protocols de Ramon Agualada, 1172-1). Aquesta dada dona notícia dels seus interessos i contactes, centrats en la capital. De fet, va prestar diners a diversos individus als quals, com era habitual en temps medievals, al final calia anar-los al darrere per la seua morositat i per poder així cobrar els deutes. El 10 de juliol del 1391, Celestina, l'esposa del barber, reconeixia que un prevere de València, procurador seu, li havia lliurat 72 s. i 8 d. deguts (*Íbidem*, Francesc Fiscal, 1136-6). Pocs dies després, Pere Busquet, la seua esposa Saurina, i el pare Salvador Coll, veïns de Gandia, venien a Pere de la Roxella, 17 s. i 3 d. de pensió d'un violari, pel preu de 120 s. (27/7/1391, *Íbidem*, Ramon Agualada, 1172-5). El carnisser Llorenç Blanc i la seua esposa Isabel reconegueren que Pere de la Roxella els havia proporcionat els 742 s. i 6 d. necessaris per pagar una casa que havien comprat a Gandia (8/1/1392 i 31/6/1392, *Íbidem*, Miquel Burguera, 1175-4 [8/1/1392 i 31/6/1392]). També sabem que aquest barber tenia propietats de certa consideració. El 31 de juliol del 1390, Pere de la Roxella i Celestina cobraren 2.200 s. per la casa que havien venut a Saura d'Esplugues, viuda de Pere Roís de Corella, i al seu fill Joan (*Íbidem*, Francesc Fiscal, 1136-6. La venda s'efectuà l'11 de juliol).

mestre Ramon Sanç, «*medicus in medicina*», també veí de Gandia, feia de testimoni en els capítols matrimonials d'una parella de conversos.⁷

Arribats a aquest punt tornem ara a la influència directa que pogué tenir Eiximenis sobre Alfons el Vell i sobre la seua acció de govern en els seus dominis. I molt en particular mereix la nostra atenció el pogrom del 1391 i la conversió massiva de molts jueus. Hem de parar esment en el fet que les prèdiques del franciscà pogueren exercir una influència directa sobre els esdeveniments de l'estiu i inicis de la tardor del 1391 a València. Si el menoret hi jugà un paper determinant per ara no resta clar. Però que la conjuntura va enfurismar encara més el monarca, que hem de suposar que ja es devia haver enfadat molt arran de la publicació del *Dotzè*, és ben evident. Per això Eiximenis hagué de rectificar amb l'afegit de set capítols a l'obra, a finals del 1391, i amb la redacció del *Llibre dels àngels* (Lerner 2006: 22–23; Renedo *et al.* 2005: XXXVII–XLIV; Pedretti en aquest mateix volum).⁸ El nostre personatge estava convençut, seguint la línia dels franciscans espirituals (Pèire Joan Olieu i Joan de Rocatalhada), amb el suport dels pronòstics astrològics als quals tan aficionat era, de la imminència de la fi del món, que s'havia de materialitzar amb la caiguda de les monarquies i la conversió dels infidels, i també amb una pau de llarga durada. Fins i tot en el *Dotzè* Eiximenis defensava com una prerrogativa del príncep la conversió forçosa dels jueus, si bé manifestava que això mai s'havia dut a terme (vegeu l'article de Pedretti en aquest mateix volum). Amb tota aquella pressió i amb la proximitat d'Alfons el Vell, no sabem que a Gandia hi haguessen avalots contra la comunitat hebraica, i pot ser en això tingué a veure la capacitat coercitiva i punitiva del marquès i el temor dels seus súbdits (Garcia-Oliver 2019: 252–261). Segons les paraules d'Eiximenis al *Dotzè* 841 («Los prínceps no lexen los infels lurs súbdits ferir, nafrar ne auciore sens juhí civil»; 2.1, 383), és versemblant que Alfons el Vell actuàs vetlant per evitar el desastre. Això sí, la conversió fou un fet que afectà moltes famílies saforenques, i el marquès no solament hi estigué present, sinó que hi va participar activament exercint de padrí de diversos membres de la comunitat hebrea. El seu llibre de comptes del 1391 així ho reflecteix (Castillo 1999: 158).⁹

Però la cosa no quedà reclosa entre els papers privats de la casa noble,

7. AHN, Nobleza (Osuna), Idem, Protocolos notariales de Ramon Agualada, 1172-5 (29/7/1391).

8. Xavier Renedo ha defensat amb contundència el que fa uns anys havia sostingut com una hipòtesi en la seua conferència «Dels "Dotzens" al *Llibre dels Àngels*», impartida el 19 de novembre de 2019 a l'IEC (Renedo 2021). Agraesc la gentilesa de l'autor en fer-me a mans el text.

9. Sobre la comunitat jueva i les conversions a Gandia vegeu Garcia & Oliver (1993), tot i que cal dir que no tenim notícia certa del cens de jueus residents a Gandia i d'aquells que es van convertir.

sinó que les autoritats valencianes ho explicitaren quan es referiren a les conversions esdevingudes a la capital i a la resta del regne: «no solament los juheus e juhies quasi tots d'aquesta ciutat e lo lur rau, ans encara de Xàtiva, d'Algezira e de Gandia, estant-hi present lo senyor marquès, e de Liria, de Burriana, de Castelló e d'altres viles d'aquest regne se són batejats e convertits a la sancta ley cristiana» (Hinojosa 2007: 91). El marquès apadrinà membres conspicus de la comunitat hebraica, com fou el cas de Samuel Abravalla, gran posseïdor de béns, sobretot a Vilanova, al Marquesat. Samuel esdevingué neòfit amb el nom d'Alfons Fernández de Vilanova, en honor a les seues propietats, i l'acte es féu amb tota solemnitat en el Real d'en Gascó (Hinojosa 2007: 92). Encara Alfons el Vell donaria un pas més en la incorporació dels jueus a la comunitat cristiana estimulando la creació de la confraria de conversos de Sant Cristòfol de Gandia (Castillo 1999: 159).

No podem afirmar amb certesa que una certa vinculació d'Eiximenis amb Gandia, amb el seu rector i amb Alfons el Vell, el senyor del lloc, hagués influït directament en els fets esdevinguts amb els jueus a la Safor, com a altres punts del Regne de València i la resta de la Corona d'Aragó. El que sí està clar és que el text del *Dotzè* amb el qual Eiximenis va obsequiar el marquès va tenir una gran influència en l'organització de la seua cort. Encara en dona una prova manifesta més el fet de signar al costat del barber, un membre de la cort i una de les persones més pròximes a la vida íntima i a la persona del senyor. D'aquesta manera, les cases nobiliàries més llustroses, com és el cas del futur ducat de Gandia, copiaren, en la mesura del possible, depenent del poder econòmic de cadascuna, el model establert per Pere el Cerimoniós a les seues *Ordinacions*, i que va ser lloat pel franciscà en el *Dotzè* (García Marsilla 2010: 14–20). Un repàs fa pensar que l'obra eiximeniana inspirà l'organització concreta que Alfons el Vell va fer del seu casal nobiliari. Cal remarcar que el *Dotzè* és una extensa enciclopèdia política destinada al bon regiment de la cosa pública, que anava adreçada a prínceps i governs municipals (Renedo 2015b: 215–217). Tant l'estudi que s'ha fet de l'abastiment alimentari i de tot el personal que hi era implicat, com també l'atenció mèdica de la casa ducal, posen de manifest una adhesió absoluta als consells i recomanacions del menoret. En nombrosos capítols Eiximenis, per exemple, lloa i aconsella la intervenció dels metges en la vida del príncep. Així, per exemple, en el cas de la taula i el menjar, com també en l'activitat sexual. Fins arribar, en el cap. 882, a tractar extensament i obertament sobre «com se deu haver lo rey ab metges» (*Dotzè* 882; 2.2, 480–482). Eiximenis recorria a la nòmina més cèlebre d'autors mèdics clàssics i del món islàmic (Avicenna, Galè, Rasis, Hipòcrates), com també a Arnau de Vilanova, per tal de recomanar sobretot metges experimentats al servei del príncep.

En qualsevol cas en molts capítols es fa evident que el consell del metge és un imperatiu que ha d'estar present en la vida de magnats com el duc (Ferragud 2020).

LA CÒPIA D'UN TRACTAT EIXIMENIÀ

El 1399, segons la datació proposada per Wittlin (1983a), Eiximenis va escriure un devocionari que portava per títol *Scala Dei*, també conegut com a *Llibre de contemplació*, i que va dedicar a la reina Maria de Luna, esposa de Martí l'Humà. El gènere dels devocionaris fou molt conreat en temps baixmedievals i molt popular entre les elits, fins al punt que Eiximenis ha estat catalogat d'una manera exagerada, com ha posat en relleu Albert Hauf (1980: 104–108), entre els precursors de la *Devotio Moderna* pel caire d'aquesta obra. Ara bé, el llibre, lluny de ser original, es va construir utilitzant en no poca mesura fragments d'una altra obra seua, el *Llibres de les dones*, concretament dels tractats de penitència i de contemplació, fet que permeté catalogar-lo d'autoplàgiari a Jaume de Puig i Oliver (2015: 319). Tanmateix, també s'hi incorporaren parts completament noves i tingué altres fonts.

El frare gironí va enllestir diverses obres per encàrrec de membres de l'aristocràcia. La reina Maria sembla que li havia insistit en diverses ocasions per tal que li escrigués una obra d'aquestes característiques, com resa al pròleg: «molt alta, diverses vegades m'a stimulat la vostra gran Senyoria que per andressament de la vostra spiritual vida» (Puig i Oliver 2015: 312).¹⁰ Com no podia ser d'altra forma, el menoret va accontentar la seua senyora, però la sobirana no gaudiria molt del present, ja que va morir l'any 1406, de camí a Sogorb, quan intentava reunir-se amb el seu espòs a València.

D'aquest text s'han conservat tres manuscrits: el ms. 88 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, datat en la primera meitat del segle xv; el ms. 92 de la BNE, amb data de 5 d'agost del 1444; i el ms. 1804 de la BdC, datat a mitjan segle xv. També se sap que un manuscrit que havia arribat intacte fins el segle xx va desaparèixer, segons Wittlin, a Varsòvia en 1944, arran dels bombardejos aliats (Puig i Oliver 2009: 457). Tres còpies pròximes en el temps fan pensar que el text degué tenir una difusió ràpida. Certament, les obres d'Eiximenis van gaudir de gran popularitat i foren molt llegides a les biblioteques de valencians, mallorquins i

10. Tant Maria de Luna com la segona esposa de Martí l'Humà, Margarida de Prades, foren subjecte literari de diversos escriptors amb els quals tingueren relació (Silleras 2015: 684).

catalans, fins i tot després de l'arribada de la impremta.¹¹ Ara bé, entre els textos eiximenians conservats en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv l'*Scala Dei* no és precisament l'obra més popular, tot i que com a mínim en un parell de casos és l'única obra que apareix en un inventari, una dada que té la seva rellevància. Entre els possessors de l'*Scala Dei* es trobaven els mercaders barcelonins Antoni Cases i Aloï Navel, ambdós propietaris de grans biblioteques amb una bona representació de l'obra del menoret; però també Elionor d'Abelló, domèstica de la reina Violant de Bar, que només posseïa aquesta obra; o Jaume de Sant Joan, prevere beneficiat a la Seu de Barcelona, mestre en teologia, que posseïa només aquesta obra (Hernando 2007: 421–422, 431 i 407). Va ser duta a la impremta a Barcelona en tres ocasions abans de la meitat del segle xvi, en 1494 (Diego de Gumiel), 1501 (Joan Luschner) i 1523 (Dimes Ballester i Joan Giglio). En el cas de Mallorca, tampoc és un text molt habitual i el llibre només el trobem a la biblioteca del jurista de Ciutadella Pere Serra, en 1473, i de la beata Joana Apellona, en 1541 (Hillgarth 1991: II, 522 i 797–798).

Respecte a l'*Scala Dei* tenim una notícia fins ara no publicada, de juliol del 1421: l'encàrrec fet per la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim, d'una còpia del tractat que ens ocupa.¹² Fa l'efecte, per les característiques expressades, que el volum va acabar figurant entre els llibres de la biblioteca de la reina, segons s'aprecia a l'inventari fet arran del seu traspàs.¹³ Dalmau Colomer, «scrivent de Tarragona», va proporcionar quinze pergamins de cabrit per elaborar-lo. El volum havia de ser cobert amb cuir vermell —la mateixa enquadració del llibre inventariat— i protegit amb un tancador d'argent sobredaurat. El pagament dels materials per fabricar el manuscrit havia estat avançat per un canonge

11. Berger (1987: I: 350) posa en relleu la gran popularitat d'Eiximenis, particularment del *Regiment*, entre els valencians, però sense que tinguem detalls de l'*Scala Dei*. Per la seua banda, Rubió i Balaguer (1993: 157) indicava que l'edició catalana de major tiratge fins a mitjan segle xvi fou el *Psaltiri devotíssim* (Girona, 1495) d'Eiximenis. El *Llibre dels àngels*, la seua obra més popular, tingué un èxit notable al llarg del xv. A Mallorca Eiximenis és l'autor de llibres religiosos més llegit, amb 86 còpies i la presència en 70 biblioteques, de 14 clergues i 56 laics. El *Llibre dels àngels* és de nou el que més fortuna va tenir (Hillgarth 1991: I, 159 i 230).

12. Així figura en un document del llibre ordinari del regent de la Tresoreria reial Martín Díez d'Aux, de la lloctinença de la reina Maria, conservat a l'ACA. Vegeu-ne la transcripció en l'Apèndix final, document 2.

13. «Ítem, hun altre libre appellat *Contemplació* de mestre Francesch Eximénez, en paper scrit quinternat en pergami ab cubertes de fust vermelles, ab rúbrica precedent, començat: Primerament, donchs, ab la ajuda de nostre senyor Déu, e feneix: darà deçà la sua gràcia e dellà la sua glòria, segons en lo libre de scriva de ració pus largament és contengut» (Rodrigo 2012: 502).

de la seu de Tarragona anomenat Francesc Sesglésies.¹⁴ Al document no s'aclareix qui és el copista, però podríem suposar que ben bé podria haver estat el mateix Dalmau Colomer. Això es pot entendre si tenim en compte que tingué una relació molt estreta amb l'Església i la cúria tarragonina.

Efectivament, sembla que anys després Dalmau Colomer esdevingué notari públic per autoritat del bisbe (Companys 2000: 56). En 1439 actuava regint la notaria de la parròquia del castell dels Mangons, a les Falde de Tarragona (Companys 2009: 264, doc. 406, perg. 494; 24/2/1439; 13/5/1440), i l'any següent era notari i procurador general de l'arquebisbe Domènec Ram (Companys 2009: 265, doc. 407, perg. 553; 4 i 13/5/1440). Intervingué en l'escriptura de documents de relleu, com ara la confirmació per Alfons el Magnànim del privilegi de la fira anual de Tarragona el tercer diumenge després de la Pasqua (Companys 2009: 258, doc. 398; 20/6/1437). L'any 1446–1447 Colomer va ser conseller de la mà mitjana, pel partit dels «ciutadans», és a dir, dels defensors de la causa reialista, enfrontat als «querellants», partidaris del senyoriu arquebisbal. De no tractar-se d'un cas d'homonímia, el notari vinculat tan estretament a l'Església durant anys hauria canviat totalment el sentit dels seus interessos en una edat ja propecta. El context d'inestabilitat política podria haver conduït el notari a aquest canvi de bàndol tan radical (Juncosa 2014: 377).¹⁵

Com és ben sabut, la reina Maria tingué un interès especial per aquesta literatura de caire religiós i devocional. La còpia del text s'ha d'entendre dins la pietat manifesta de la sobirana.¹⁶ És de destacar la influència que sobre ella exercí el predicador franciscà d'origen sicilià fra Mateu d'Agri-gento. La relació de la reina amb el frare fou llarga i íntima, fins el punt que es va preocupar fins i tot de la seua salut i instà les autoritats valencianes perquè li donassen el millor acolliment. Amb la seua col·laboració va fundar dos monestirs a València, el de Santa Maria de Jesús i el de la Santíssima Trinitat, tots dos de franciscans observants. La reina Maria va efectuar nombroses lleixes a institucions religioses (convents i monestirs) i hospitals. Al llarg de la seua vida afavorí diversos clergues amb donacions. També va vetllar pel manteniment de la moral en les ciutats de Barcelona i València, fent el possible per regular la prostitució i el joc, controlant rufians i tafurs i imposant pragmàtiques i penes severes. I dins el que fou

14. A hores d'ara l'única informació sobre aquest clergue que he pogut obtenir és que entre els anys 1412–1442 ocupà la dignitat de *Succentor* primer a la catedral. Agraesc la dada a Neus Sánchez Pla, de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.

15. Agraesc l'ajuda prestada per Eduard Juncosa.

16. Sobre el tarannà de la reina Maria i l'interès per l'espiritualitat s'ha escrit molt. Subratlle el darrer treball dedicat a aquesta qüestió (Terés & Vicens 2015: 31–39), però molt especialment cal remarcar, per la magnífica síntesi que proposa, el de Rodrigo (2012: 481–483, 487 i 493).

la vida més íntima la literatura de caràcter devot hi jugà un paper determinant. Entre les nombroses comandes de llibres per al seu ús personal que va fer afegisc ara aquesta sobre l'*Scala Dei*.

I tanque el cercle tornant a Gandia, ja que el Magnànim va concedir a la seua esposa, el 13 de març del 1425, «lo missal, breviaris e altres bons llibres escrits en romans, que foren del Duch de Gandia, quondam» (Soldevila 1928: 313, apèndix documental, 16).¹⁷ Aquells volums que havien estimulat, entre altres coses, la religiositat d'Alfons el Vell passaven ara a la biblioteca de la també tan devota reina Maria.

APÈNDIX DOCUMENTAL

DOCUMENT I

1390, juliol 1. Gandia.

Francesc Eiximenis és testimoni en un contracte d'alforria que el rector de Gandia Guillem Cabot fa a una esclava seua.

Die veneris prima julii.

In Dey nomine et eius gratia pateat universis quod ego, Guillemmus Quabot, rector ecclesie ville Gandie, diocesis Valentine, gratis et ex certa scientia ob Dey reverentiam et honorem, per me et meos cum hoc presenti publico instrumento absolvo et difinio ac in perpetuum liberam, quitiam et alforram facio te, Johannam, captivam meam christianam de natione tartarorum sive russionum presentem, ab omni servitute et captivitate mei et meorum. Ita quod ex inde possis ire et stare quocumque et ubicumque et cum quibus volitis personis tanquam persona libera, quitia et alforra ac sui juris facta cum omnibus bonis et rebus tuis habitis et habendis promitens et fide bona conveniens quod nunquam contra te vel bona tua questionem aliquam seu demandam faciam aut fieri faciam vel promitam palam vel occulte previa ratione, imo cum omnibus bonis tuis deinde sis et remaneas ab omni captivitate et servitute mei et meorum libera et immunis ac nunch et in perpetuum absoluta absque aliquo mei et meorum retentu faciens inde tibi et tuis super predictis bonum et firmum finem pactumque expressum et irrevocabile de ulterior non petendo seu conveniendo et seu bona tua in iudicio vel extra iudicium ullo modo inponendo michi et meis super premissis silentium sempiternum, prout melius, sanius et veritibus potest dici, scribi et intelligi ad tuy comodum et perpetuo salvamentum in cuius rey testimonium facio tibi fieri per

17. Soldevila també es va referir a la religiositat de la reina (1928: 274, 276–277, 283, 307–309).

notarium infrascriptum presens publicum libertatis instrumentum. Quod est actum Gandie, prima die julii anno a Nativitate Domini MCCCnonagesimo. Signum Guillermi Quabot, predicti, qui hoc concedo et firmo.

Testes inde fuerunt venerabilis et religiosus frater Franciscus Eximénez, de ordine minorum magister in sancta Theologia, et Petrus de la Roxella, barbitonsor de domo incliti domini Marchionis de Villena.¹⁸

Archivo Histórico Nacional, Nobleza (Osuna), Protocolos notariales de Joan Llorca, 1136-4.

DOCUMENT 2

1421, juliol. Barcelona.

El mestre racional ordena el pagament al canonge de la Seu de Tarragona Francesc Sesglésies de 72 sous i 3 diners barcelonesos deguts per materials a l'escrivà Dalmau Torrent i que s'han de destinar a fer una còpia d'una obra de temàtica contemplativa de Francesc Eiximenis.

Ítem, done a mossèn Ffrancesch Çesgleyes, canonge de la Seu de Tarragona, los quals li eren deguts ab albarà de scrivà de ració scrit en Barcelona a xxv dies del mes de juny del any MCCCCXXI, per preu de xv pergamins de cabrits que d'en Dalmau Colomer, scrivent de Tarragona, havia comprats, dels quals per manament e ordinació de la senyora reyna fou fet i libre e en aquell transladat un libre que feu mestre Eximenis, frare menor, tractant de contemplacions, e per transladar lo dit libre e per ligar aquell e cobrir-lo de un cuyro vermell, e per un tancador d'argent sobre daurat a ops del dit libre, segons que-n lo dit albarà se conté que cobre - LXXII sous, III diners barcelonesos.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 425, f. 131v.

18. Agraesc a Sebastià Giralte la revisió de la transcripció.